

εὐθύς ἐξέλθη τῆς Φλωρεντίας. Οὐδετέρου δὲ ἠξίωται. Μὴ φθάσας δὲ ὑπογράψαι, θανῶν ἐτάφη ἐκεῖσε».

Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἰωσήφ ἐνταφιάσθηκε στὸν ὠραιότατο ναὸ τῆς Σάντα Μαρία Νοβέλλα, δηλαδή στὸ ναὸ τῆς μονῆς ὅπου ἔμενε ὁ Πάπας. Τὸ κοιμισμένο σῶμα του τὸ προστατεύουν ἡ Παναγία τοῦ Τσιμαμποῦε (πού, ἂν θυμᾶμαι καλά, βρίσκεται ἐκεῖ) καὶ ἡ Ἁγία Τριάς τοῦ Μαζάτσιο. Τὰ δυὸ αὐτὰ ἔργα ποὺ τόσο μὲ εἶχαν θέλξει ἀντιπροσωπεύουν τὴ μεγάλη παλαιὰ ἐποχὴ (τὴ δική μας Χριστιανικὴ ἐποχὴ) καὶ τὴ νέα ἐποχὴ ποὺ πάει νὰ γίνεῖ κι' αὐτὴ μεγάλη.

39

Ὁ Σύλβεστρος Συρόπουλος γράφει : «Ἐκδημήσαντος τοίνυν τοῦ πατριάρχου μόνος καταλειφθεὶς ὁ βασιλεὺς διεπραγματεύετο γραφῆναι τὸν ὄρον καὶ τὴν ἔνωσιν τελεσθῆναι, ἔχων συμβούλους πρὸς τοῦτο καὶ συνέργους τὸν Ρωσίας» (Ἰσίδωρον), «τὸν Νικαίας» (Βησσαρίωνα) «καὶ τὸν μέγαν Πρωτοσύγγελον» (Γρηγόριον Μάμμαν ἢ Μελισσηνόν, τὸν Πνευματικόν) «ἢ τόγε ἀληθέστερον εἰπεῖν δεξιούς περισκελιστάς. Οὗτοι γὰρ ὤθησαν τὸν βασιλέα τεχνηέντως εἰς πολλὰ ὦν οὐκ ἀπεδέχετο. Παρεγίνοντο δὲ καὶ οἱ καρδινάλιοι» (ὁ Ἰουλιανὸς Τσεζαρίνι, ὁ Κοντολμιέρε, δηλαδή ὁ παλαιὸς «κανονικὸς» τῆς Πάτρας Μάρκος ποὺ εἶχε γίνεῖ πιά καρδινάλιος, καὶ ὁ Δομήνικος Καπρανίκα) «καθ' ἐκάστην εἰς τὸν βασιλέα, καὶ ἀπήτουν διορθώσεις, καὶ λύσεις καὶ ἀντιθέσεις συνηφώνησαν εἰς τὰ τέσσαρα κεφάλαια, ἃ διαλαμβάνονται ἐν τῷ ὄρω μετὰ τὴν περὶ τῆς δόξης ἀπόφασιν. Ὡν τὸ μὲν ἐστὶ περὶ τῆς προσθήκης ὅτι θεμιτῶς καὶ εὐλόγως προσετέθη ἐν τῷ συμβόλῳ. Τὸ δὲ περὶ τοῦ ἐνζύμου καὶ ἀζύμου ἵνα, ἐκάστη δηλαδή τῶν ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν ἐκκλησιῶν κατὰ τὴν ἰδίαν συνήθειαν, ἢ μὲν ἱεουργῇ τὸ ἀζυμον, ἢ δὲ τὸ ἐνζυμον» (τὴν τελευταία στιγμὴν, ὑποχώρησαν οἱ δικοί μας καὶ στὸ σημεῖο τοῦτο, καὶ βγῆκε ἀπὸ τὸν «ἐνωτικὸν ὄρον» κάθε λέξη σχετικὴ μὲ τὴ Θεία Κοινωνία). «Τὸ δὲ περὶ τοῦ πουργατορίου καὶ τὸ λοιπὸν περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα» (δηλαδή, γιὰ τὰ πρωτεῖα τοῦ Πάπα). «Ταῦτα οὖν ἐζητήθησαν καὶ ἐστέρχθησαν παρὰ τοῦ βασιλέως».

Καὶ συνεχίζει πρὸς πέρα τὴν ἀφήγησή του ὁ Συρόπουλος μὲ τ' ἀκόλουθα λόγια : «Ὁ δὲ γε Ἐφέσου» (Μάρκος ὁ Εὐγενικὸς) «ἐκάθητο μὲν σιωπῶν καὶ ἀλγῶν ἐπὶ τοῖς γιγνομένοις, ὡς δὲ ἔγνω γραφῆσθαι καὶ τὸν ὄρον, δείσας μήποτε ἀπαιτηθεῖν ὑπογράψαι, ἢ κακωθεῖν ὡς ἀπειθής, ἠξίωσε τὸν πανευτυχέστατον δεσπότην» (Δημήτριον) «καὶ χρησάμενος αὐτῷ μεσάζοντι πρὸς τὸν βασιλέα, ἀνέφερε δι' αὐτοῦ, ὅτι οἶδεν ἡ ἁγία βασιλεία σου, ὡς ἐγὼ οὔτε ἀρχιερεὺς ἐβουλόμην γινέσθαι, οὔτε εἰς τὴν σύνοδον ἀφικέσθαι. Εἰλόμην

γὰρ ἐξ ἀρχῆς τὸν μοναδικὸν καὶ ἡσύχιον... βίον. Ἡ δὲ ἁγία βασιλεία σου ὤρισας καὶ ἀπήτησάς με καὶ τὰ δύο».

Ὁ Ἐφέσου Μάρκος ζήτησε, λοιπόν, ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα ν' ἀποτραπεῖ ἢ τιμωρία του καὶ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἢ παλιννόστηση. «Πρεσβεύσαντος οὖν τοῦ δεσπότη εἰς τὸν βασιλέα, καὶ δεηθέντος ἱκανῶς ὑπὲρ τοῦ Ἐφέσου, ἐπίσθη ὁ βασιλεύς, καὶ εὐεργέτησεν αὐτῶ πληροφορίαν, ὅτι οὔτε ἀναγκασθήσεται ὑπογράψαι, καὶ ἐπανελεύσει ἀσφαλῶς εἰς τὴν πατρίδα ἐπιμελείᾳ καὶ φροντίδι βασιλικῆ. Ἄλλ' ἢ μὲν συνθήκη καὶ ἡ φράσις τοῦ ὅρου ἤδη πρὸς πέρας ἦν. Εἶπον οὖν ὅτε Ρωσίας» (Ἰαίδωρος) «καὶ ὁ Νικαίας» (Βησσαρίων) «ὅτι ἐν τῷ τέλει δεῖ προσθεῖναι καὶ ἀφορισμὸν καὶ ἀνάθεμα κατὰ τῶν μὴ στερζόντων ἢ καὶ τῶν ἐναντιωθησομένων αὐτόν. Ἀντέστη οὖν πρὸς τοῦτο ὁ Τραπεζοῦντος» (Δωρόθεος) «καὶ ὁ μέγας Πρωτοσύγγελος» (Γρηγόριος Μάμμας ἢ Μελισσηνός), «συνεφώνει δὲ αὐταῖς καὶ ὁ βασιλεύς, καὶ γέγονε φιλονεικία μεγάλη. Τότε εἶπεν ὁ μέγας Πρωτοσύγγελος πρὸς τὸν βασιλέα, πληροφορήσον δέσποτά μου ἅγιε τοὺς παρόντας ὅτι ἐνταῦθα οὐ γενήσεται τις πατριάρχης· ταραττονται γὰρ λογισμοὶ τινῶν περὶ τούτου· καὶ ὄρισον, ὡς οὐ ποιήσεις ἐνθάδε πατριάρχην ἵνα εἰρηνεύσωσιν οἱ λογισμοὶ τῶν ταραττομένων, αἰνιττόμενος δι' αὐτῶν καὶ εἰρωνευόμενος τὸν Ρωσίας. Εἶπε δὲ καὶ ὁ Τραπεζοῦντος, παρακαλῶ τὴν ἁγίαν Βασιλείαν σου, ἵνα μηδὲν προστεθῆ ἀφορισμὸς ἢ ἀνάθεμα ἐν τῷ ὄρω, ἀρκεῖ γὰρ ὅτι ἐγένετο πρᾶγμα ὅπερ οὐδ' ἐν τῇ διανοίᾳ ἡμῶν ἔδει παραδεχθῆναι ὡς οἶμαι. Τὸ δὲ καὶ ἐπὶ τούτῳ ἀφορισμὸν προσγραφῆναι ἀντιβολῶ πρὸς θεὸν μὴ γινέσθω. Ἦρξατο καὶ ὁ Ρωσίας λέγειν φιλονεικώτερον· καὶ τί ἐποιήσαμεν δέσποτα Τραπεζοῦντος; Τί ἐστὶ τὸ κακὸν ἐκεῖνο, ὅπερ οὐδὲ εἰς διάνοιαν ἔδει παραδεχθῆναι; Ἡμεῖς δὲ λέγουσιν οἱ ἅγιοι πεποιθήκαμεν. Ἰδὼν δὲ ὁ βασιλεύς, ὅτι εἰς φιλονεικίαν καὶ σκάνδαλον προχωρήσουσιν, ἐκώλυσε τὸν Ρωσίας τοῦ λέγειν. Καὶ εἶπε πρὸς τὸν Τραπεζοῦντος, οὐκ ἔδει δέσποτα εἰπεῖν τὸ οὐδὲ ἐν τῇ διανοίᾳ ἡμῶν ἔδει παραδεχθῆναι τὸ γεγονός· ἐστὶ γὰρ τοῦτο μέμψις καὶ κατηγορία τῆς συνόδου...· οὐ χρὴ οὖν ὑμᾶς κατηγοροῦν ἑαυτῶν ἢ ἀλλήλων δείκνυσθαι. Ἀλλὰ τοῦτο γίνεται ἀπὸ τῆς προλήψεως ἣν ἔχετε... Παύσατε οὖν τὰς φιλονεικίας καὶ ἐάσατε τοὺς λόγους τοὺς ἐναντιομένους τῇ συνοδικῇ ἀποφάσει ὡς ἀναξίους ὄντας τῷ σχήματι ὑμῶν καὶ τῇ ἀρχιερατικῇ τάξει, καὶ στέργετε μετὰ τῆς προσηκούσης εὐλαβείας ὅπερ διωρίσατο ἡ σύνοδος».

Κ' ἔφθασε ἡ 5ῃ Ἰουλίου τοῦ σωτήριου ἔτους 1439. Ὁ Βησσαρίων καὶ ἄλλοι δικοί μας πῆγαν στὸν Πάπα τὸ κείμενο τοῦ «ἐνώτικοῦ ὅρου». Ὁ Πάπας τοὺς δέχθηκε ἐπίσημα. Γύρω του ἦταν ἐπάνω ἀπὸ ἑκατὸ καρδινάλιοι, ἐπίσκοποι καὶ ἄλλοι ἀξιωματοῦχοι τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. «Δευτέρα δὲ ὥρα μετὰ μεσημβρίαν τῆς αὐτῆς

Κυριακῆς συνήλθομεν», γράφει ὁ Συρόπουλος, «εἰς τὰ βασίλεια πάντες οἱ τῆν τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας σύνοδον ἐκπληροῦντες. Ἦλθον δὲ καὶ ἐκ τοῦ πάπα ἐπίσκοποι, ὅτε Χριστοφόρος» (Γκαραντόνι), «ἕτεροι δύο, καὶ πρωτονοτάριος εἷς, ὥστε θεωρεῖν πῶς καὶ παρὰ τίνων ὑπογράφεται ὁ ὄρος. Ἐκόμισε δὲ τὸν ὄρον ὁ Σεκουνδινός» (ὁ μεταγλωττιστής) «γεγραμμένον ἐν μὲν τῷ ἡμίσει μέρει τῆς αὐτῆς μεμβράνας λατινικῶς, ἐν δὲ τῷ ἑτέρῳ ἡμίσει ἑλληνικῶς. Νοσοῦντος δὲ τοῦ Ἡρακλείας» (Ἄντωνίου) «ᾧ ὤρισεν ὁ βασιλεὺς τὸν Βουλλωτὴν καὶ τὸν Σεκουνδινόν, καὶ διεκόμισαν πρὸς αὐτὸν τὸν ὄρον μετὰ τοῦ Χριστοφόρου, καὶ ὑπέγραψεν ὁ Ἡρακλείας πρῶτον ὡς τοποτηρητῆς τοῦ Ἀλεξανδρείας, θεωρούντων αὐτόν». Ἔτσι ὑπέκυψε κι' ὁ ἀτίθασσος Ἄντωνιος. «Εἶτα ἔφερον τὸν ὄρον εἰς τὰ βασίλεια... καὶ ὑπέγραψε καὶ ὁ μέγας Πρωτοσύγγελος καὶ ἐφεξῆς οἱ λοιποὶ τοποτηρηταὶ καὶ ἀρχιερεῖς. Μεθ' οὓς καὶ ἡμεῖς οἱ δέιλαιοι ἐθελοακουσίως οἴμοι, ὡς οἶδας Χριστὲ βασιλεῦ. Σιτηρέσιον μὲν οὖν ἐλείπετο ἡμῖν τότε μηνῶν πέντε. Μαρτύρομαι δὲ τὸν ἐπὶ πάντων Θεόν, ὅτι οὐδὲ μνήμη τούτου ἐγένετο παρὰ τινος τότε, οὐδ' ἡ τυχούσα ἀπαιτήσις παρὰ τινος τῶν ἡμετέρων, ἢ ὑπόσχεσις παρὰ τῶν Λατίνων, ἀλλ' εἰ καὶ πάντες τῇ ἐνδείᾳ συνειχόμεθα, ὅμως ἐν μυχοῖς καρδίας στένοντες καὶ δακρύνοντες οἱ πλείους ὑπεγράφομεν. Οἶδε ταῦτα ὁ ἐτάζων καρδίας καὶ νεφρούς, ὅς καὶ τὴν ἀξίαν ἀποδώσει δίκην τοῖς διαβάλλουσι τοὺς ὑπογράφαντας» (αὐτὰ τᾶγραψε πιά ὁ Συρόπουλος, ὅταν γύρισε στὴν Κωνσταντινούπολη) «ὡς ἐπὶ ἀπαιτήσῃ καὶ δόσει φλωρίων ὑπέγραψαν. Ἐκλείσαν οὖν τὴν πύλην τῆς οἰκίας καὶ παρίσταντο ἐκάστῳ ὑπογράφοντι οἱ δηλωθέντες λατινοεπίσκοποι, θεωροῦντες καὶ περιεργαζόμενοι πῶς ἕκαστος ὑπογράφει».

Στις 6 Ἰουλίου ἐγίνε, στὸν καθεδρικὸ ναὸ τῆς Φλωρεντίας, στὴ Σάντα Μαρία ντέλ Φιόρε, ἡ πανηγυρική λειτουργία. Ὀλόκληρος ὁ πληθυσμὸς τῆς Φλωρεντίας εἶχε ξεσηκωθεῖ γιὰ νὰ παρακολουθήσει τὴν πομπὴ τοῦ Πάπα, καθὼς καὶ τὴν πομπὴ τοῦ αὐτοκράτορος, ὅταν θὰ πῆγαιναν στὸ ναό, καὶ ὅταν θὰ φευγαν πάλι. Ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος, καβάλλα σ' ἕνα λευκὸ ἄλογο, ἔθελξε ὅλους μὲ τὴν ὁμορφιά του. Στὸ ναό, ἐχοροστάτησε ὁ ἴδιος ὁ Πάπας. Μόλις τέλειωσε ἡ λειτουργία – στὸ «Πιστεύω», ποὺ ἀπαγγέλθηκε καὶ Ἑλληνικά, εἶχαν προστεθεῖ οἱ λέξεις «καὶ τοῦ Υἱοῦ» – διάβασαν οἱ δυὸ ἀδελφικοὶ πιά φίλοι, ὁ καρδινάλιος Ἰουλιανὸς Τσεζαρίνι καὶ ὁ Νικαίας Βησσαρίων, τὸν «ένωτικὸν ὄρον», ὁ πρῶτος Λατινικά, καὶ ὁ δεύτερος Ἑλληνικά. Ἀφοῦ τέλειωσαν τὴν ἀνάγνωση, ἀγκάλιασε ὁ ἕνας τὸν ἄλλον, καὶ φιλήθηκαν.

Ὡστόσο, οὔτε ἡ μεγάλη αὐτὴ κοινὴ δοξολογία δὲ μαλάκωσε

τὸν Πάπα. Ὁ Συρόπουλος γράφει : «Μετὰ ταῦτα ἐμήνυσεν ὁ πάπας τῷ βασιλεῖ, ὅτι ἐπειδὴ ὁ Ἐφέσου οὐκ ἐπείσθη εἰς τὴν ἀπόφασιν τῆς συνόδου, οὐδ' εἰς τὸν ὄρον ὑπέγραψε, δέον ἐστὶν ἵνα κριθῆ συνοδικῶς. Καὶ εἰ οὐ πεισθῆ, ἵνα γίνῃ ἡ ἀνήκουσά εἰς αὐτὸν καταδίκη. Πέμψον οὖν αὐτὸν πρὸς ἡμᾶς ἵνα κριθῆ... Ἀντεμήνυσε δὲ πρὸς ταῦτα ὁ βασιλεὺς. ὅτι αὐτὸς» (δηλαδή, ὁ Ἐφέσου Μάρκος) «ἐστὶν ἡμέτερος ἀρχιερεὺς καὶ τοῖς ἡμετέροις μελήσει περὶ αὐτοῦ... Ὁ δὲ πάπας ἀπήτησε τὸν βασιλέα ἵνα στείλῃ τὸν Ἐφέσου πρὸς αὐτόν. Καὶ προσκαλεσάμενος ὁ βασιλεὺς τὸν Ἐφέσου εἶπεν αὐτῷ· Ἐπεὶ διεμηνύσατο ὁ πάπας περὶ σοῦ δὶς τε καὶ τρίς ἤδη, δέον ἐστὶν ἵνα ἀπέλθῃς πρὸς αὐτόν. Μὴ δειλιάσῃς οὖν, ἐγὼ γὰρ εἶπον καὶ διεμηνύσαμην ὑπὲρ σοῦ πολλά. Καὶ προκατέστησα ἵνα μηδὲν σκληρὸν ἢ κακωτικὸν γένηται κατὰ σοῦ. Λοιπὸν ἀπιθὶ καὶ ἄκουσον ὅσα ἐρεῖ καὶ ἀπολογήθητι ἀνυποστόλως ὅσα σοι δόξωσιν ἀρμόδια πρὸς τοὺς λόγους αὐτοῦ. Ἐλθὼν τοίνυν ὁ Ἐφέσου πρὸς τὸν πάπαν, εὗρὲν αὐτὸν κελλικῶς καθήμενον μετὰ τῶν καρδιναλίων, καὶ ἐπισκόπων ἕξ, οὓς εἶχεν ἐκκρίτους τῆς βουλῆς, καὶ προσκυνήσας, εἶτα ἰδὼν τοὺς περὶ τὸν πάπαν καθημένους εἶπεν· ἐγὼ ἀγανακτῶ τοὺς νεφροὺς μου καὶ τοὺς πόδας καὶ οὐ δύναμαι ἵστασθαι, καὶ εὐθὺς ἐκάθισεν. Εἶπεν οὖν ὁ πάπας λόγους πολλοὺς πρὸς τὸν Ἐφέσου. Ἦν δὲ ὁ σκοπὸς τῶν λόγων, ἵνα πεισθῆ καὶ αὐτὸς καὶ ἀκολουθήσῃ τῇ συνόδῳ, καὶ στέρξῃ τὴν ἔνωσιν. Εἰ δ' οὐ ποιήσῃ τοῦτο πείσεται ὅπερ ἔπαθον καὶ οἱ ἐν ταῖς οἰκουμενικαῖς συνόδοις ἀπειθοῦντες· ὅτι καθηρέθησαν καὶ ὡς αἰρετικοὶ ἀπεκηρύχθησαν. Ἔδωκε δὲ καὶ ὁ Ἐφέσου πρὸς τοὺς λόγους τοῦ πάπα ἀποκρίσεις ἱκανάς. Περὶ δὲ τῆς ἀπειληθείσης αὐτῷ καταδίκης εἶπεν ὅτι αἱ σύνοδοι κατεδικάζον τοὺς μὴ πειθομένους τῇ ἐκκλησίᾳ, ἀλλ' εἰς δόξαν τινὰ ἐναντίαν αὐτῆς ἐνισταμένους καὶ ταύτην κηρύττοντας... Ἐγὼ δὲ οὐ κηρύττω ἰδίαν μου δόξαν, οὐδέ τι ἐκαινοτόμησα οὐδὲ ὑπὲρ ἀλλοτρίου τινὸς δόγματος καὶ νόθου ἐνίσταμαι, ἀλλ' εἰς τὴν ἀκραίφνη δόξαν τηρῶ ἑμαυτόν, ἣν παρέλαβε καὶ κατέχει ἡ ἐκκλησία ἀπ' αὐτοῦ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Χριστοῦ καὶ ἐς δεῦρο. Ἦν καὶ ἡ Ῥωμαϊκὴ ἁγία ἐκκλησία πρὸ τοῦ σχίσματος κατεῖχεν ὁμοῦ μετὰ τῆς ἡμετέρας ἁγίας ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολικῆς. Ἦν τινὰ δὴ εὐσεβῆ δόξαν καὶ πρότερον μὲν αἰεὶ ἐπηνεῖτε, καὶ ἐν τῇ παρουσίᾳ δὲ συνόδῳ πολλάκις αὐτὴν ἐπηνεύσατε. Καὶ οὐδεὶς δύναται κατὰ τι μέμφεσθαι ἢ κατηγορεῖν αὐτῆς. Εἰ ταύτης τοίνυν ἀντιποιοῦμαι, καὶ ἐξ αὐτῆς παρεκκλίνειν οὐ βούλομαι, πῶς ἂν κατακριθεῖν δίκην ἦν οἱ αἰρετικοὶ κατεδικάζοντο; Τίς ἂν ὑγιῶς καὶ εὐσεβῶς φρονῶν τοιοῦτον τι ποιήσῃ κατ' ἐμοῦ; Δεῖ γὰρ πρῶτον τὴν δόξαν ἣν δοξάζω κατακρίναι. Εἰ δὲ αὕτη εὐσεβῆς καὶ ὀρθόδοξος ὁμολογεῖται, πῶς ἐγὼ καταδίκης ἄξιός; Ὁ

Πάπας είδε ὅτι δὲ γίνεται τίποτε, καὶ — ὅπως εἶχε ὑποσχεθεῖ στὸν αὐτοκράτορα — τὸν ἄφησε «ἀπελθεῖν εἰς τὰ ἴδια».

40

Ἡ στάση τοῦ Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ προκάλεσε τὸ θαυμασμό μου. Ὑστερ' ἀπὸ τόσες πιέσεις, ἀπειλὲς καὶ δοκιμασίες, μίλησε στὸν Πάπα μ' ἓνα ὑπερήφανο πείσμα ποὺ δείχνει ὅτι τὸ Γένος μας δὲ μπορεῖ σὲ καμμιά περίπτωση νὰ χαθεῖ. Καὶ εἶπα, ἀπὸ τότε, πολλὲς φορές στὸν ἑαυτό μου: Ὅσο θὰ ὑπάρχουν Ἕλληνες στὸν κόσμο, ἄλλοι — ὅπως ὁ Βησσαρίων — θ' ἀνοίγουν μιὰ πόρτα, καὶ ἄλλοι — ὅπως ὁ Μάρκος ὁ Εὐγενικός — θὰ τὴν κλείνουν· ὡστόσο, κ' ἐκεῖνοι ποὺ θὰ τὴν ἀνοίγουν, κ' ἐκεῖνοι ποὺ θὰ τὴν κλείνουν, θὰ τὸ κάνουν πάντοτε μὲ πνεῦμα καὶ ἦθος Ἑλληνικό. Ἡ πόρτα ποὺ ἀνοίγει — ὅταν ἀνοίγει ὅπως τὴν ἀνοίξε ὁ Βησσαρίων — δίνει στὸ Γένος τὴν εὐκαιρία ν' ἀνασάνει πιὸ ἄνετα, νὰ διασταυρωθεῖ μὲ ἄλλους κόσμους, νὰ ἐπηρεασθεῖ ἴσως λιγάκι, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπηρεάσει ἄλλους. Ὁ Βησσαρίων ἔγινε, στὴν Ἰταλία (ὅταν πιά ἔφυγε ξανά καὶ ὀριστικὰ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη), τὸ κέντρο μιᾶς μεγάλης Ἑλληνικῆς ἀκτινοβολίας. Ὅσο γιὰ τὴν πόρτα ποὺ κλείνει, αὐτὴ — ὅταν κλείνει μὲ τὸ ὑπερήφανο πείσμα ἑνὸς Μάρκου Εὐγενικοῦ — δίνει στὸ Γένος τὴν εὐκαιρία νὰ συγκεντρωθεῖ μέσα του, ν' ἀντλήσει δύναμη ἀπὸ τὶς πιὸ μυστικὲς πηγὲς τῆς μοναξιᾶς καὶ τοῦ μεγαλείου του, νὰ κλεισθεῖ μέσ' στὰ κελλιά τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ ν' ἀτενίσαι τὸ φῶς τοῦ Θεοῦ τὸ «ἄκτιστον», ὅπως τὸ εἶχαν ἀτενίσαι τὰ μάτια τοῦ Συμεών, τοῦ νέου Θεολόγου, καὶ τὰ μάτια τῶν Ἡσυχαστῶν.

Ἀπὸ τὴ Φλωρεντία ἔφυγα στὶς 22 Ἰουλίου, ἀκολουθώντας τὸν Βησσαρίωνα. Ὁ Πλήθων εἶχε φύγει ἀπὸ τὰ μέσα Ἰουνίου. Εἶχε φιλοξενηθεῖ, πρὶν πάει στὴ Βενετία, κι' ἀπὸ τὸν Ἰταλὸ σοφὸ Φραγκίσκο Φίλελφο στὴ Μπολόνια. Ὁ Φίλελφος ποὺ ἔμεινε χρόνια στὴν Κωνσταντινούπολη εἶχε μάθει ἄριστα Ἑλληνικά, κι' ἀφιέρωσε στὸν Πλήθωνα ἓνα ἔμμετρο ἐπίγραμμα ὅπου τὸν ὀνομάζει «ἀρετῆς ἔμψυχον ἀγαλμα». Λίγες μέρες ὕστερ' ἀπὸ τὴ δική μας ἀναχώρηση, ἔφυγε κι' ὁ αὐτοκράτωρ ἀπὸ τὴ Φλωρεντία. Καὶ πῆρε μαζί του, γιὰ νὰ τὸν προστατεύσει, τὸν ἀνυπότακτο Μάρκο τὸν Εὐγενικό. Ὁ Συρόπουλος γράφει: «Μετὰ ταῦτα ἦλθεν ὁ βασιλεὺς εἰς τὴν Βενετίαν, τῆς 5' τοῦ Σεπτεμβρίου, συνεπαγόμενος μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὸν Ἐφέσου. Ἐκράτησε γὰρ αὐτὸν ἐκεῖσε, καὶ ἀνέπαυσε, καὶ ἐν τῇ ὁδῷ καὶ εἰς τὴν Βενετίαν διέσωσεν. Εἶτα καὶ εἰς τὸ ἴδιον ἐμβιβάσας κάτεργον δι' ἀσφάλειαν καὶ ἀνάπαυσιν αὐτοῦ οἴκαδε ἐπανήγαγεν».

Στὴ Βενετία ἐμείναμε ὅλοι ὡς τὶς 19 Ὀκτωβρίου. Ὁ δόγης Φρά-

γκίσκος Φόσκαρι περιποιήθηκε πολύ τὸν αὐτοκράτορα. Στὶς 17 Σεπτεμβρίου ὀργάνωσαν οἱ δικοί μας κληρικοὶ μιὰ θαυμάσια λειτουργία στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Μάρκου. Ὁ αὐτοκράτωρ εἶχε ἀρρωστήσει καὶ δὲν παρευρέθηκε. Πλάϊ στὸν δεσπότη Δημήτριο ποὺ εἶχε ὀρισθεῖ ἀντιπρόσωπός του ἦταν ὁ δόγης. Λατῖνοι κληρικοὶ δὲν παρευρέθηκαν. Τ' ὄνομα τοῦ Πάπα δὲν ἐμνημονεύθηκε. Σ' ὅλους μας ἔγινε φανερό ὅτι, μολονότι ἡ πλειοψηφία τῶν ἱεραρχῶν μας καὶ ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ εἶχαν ταχθεῖ μετὰ τὴν ἔνωση, τὸ παιχνίδι τὸ εἶχε κερδίσει ὁ Μάρκος καὶ ὄχι ὁ Βησσαρίων. Ὁ Συρόπουλος γράφει: «Εἰ δὲ καὶ τινες διασύρουσιν ἡμᾶς ὡς ἐν λατινικῷ ναῷ λειτουργήσαντας, μάτην ἡμᾶς μέμφονται. Ἐλειτούργησαμεν γὰρ εἰς ἡμέτερον ἀντιμίνσιον, καὶ εἰς ἡμέτερα ἱερά σκεύη ὡσπερ ἐλειτούργοῦμεν καὶ εἰς οἰκίας λατινικάς, καὶ ἐπληρώσαμεν ἀκριβῶς πᾶσαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἡμῶν τάξιν καὶ μεταχείρισιν. Καὶ εἶπε καὶ τὸ ἅγιον σύμβολον ὁ ὑπομνηματογράφος ἄνω εἰς τὸ πέργουλον μεγαλοφώνως ἄνευ τῆς προσθήκης. Καὶ οὐδὲ ὁ πάπας ἐμνημονεύθη ἐκεῖσε».

Οἱ τελευταῖες ὥρες ποὺ πέρασα στὴν Ἰταλία ἦταν γιὰ τὴν ψυχὴ μου κρίσιμες. Μέσα μου ἐνιωθα τὰ πιὸ περίεργα καὶ ἀντιφατικὰ πράγματα. Εἶχα γνωρίσει ἕναν κόσμον ποὺ μ' ἔκαμε νὰ τὸν θαυμάσω. Ἦξερα, ὅμως, ἐπίσης — κ' ἡ νοσταλγία μου ἦταν ἀκατανίκητη — ὅτι ἐπιστρέφω σ' ἕναν κόσμον ποὺ ἀπαιτεῖ μιὰν ἀφοσίωση ἀπόλυτη καὶ ἀσυμβίβαστη μετὰ τὸν θαυμασμό μου πρὸς τὸν Δυτικὸν κόσμον. Ἡ ψυχὴ μου ἦταν δοσμένη ὀλόκληρη στὸν δικό μου κόσμον, σ' ἐκεῖνον ποὺ ἦταν πιά ὁ ἀδικημένος καὶ ποὺ ἐκινδύνευε. Ἀλλὰ τὸ πνεῦμα μου εἶχε διχασθεῖ.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Δ Ε Υ Τ Ε Ρ Ο

Μυστρᾶς καὶ ἡ τελευταία ἐξόρμηση τοῦ Γένους

1

«Ἐξήλθομεν οὖν ἐκ τῆς Βενετίας τῇ 19' τοῦ Ὀκτωβρίου, καὶ διαπεράσαντες μίλια ρ προσωρμίσθημεν εἰς κάστρον παλαιὸν μὲν καὶ ἡμελημένον, ἀστεῖον δὲ ἄλλως κατὰ τὴν θέσιν τοῦ τόπου, καὶ νησιδίοις εὐθαλέσι περικυκλούμενον, ἀφθονίαν τε τῶν χρειωδῶν καὶ παντοίων τροφῶν παρεχόμενον. Καλεῖται δὲ Πόλα».

Μ' αὐτὰ τὰ λόγια ἀρχίζει τὴν ἀφήγηση τοῦ ταξιδιοῦ τῆς ἐπιστροφῆς μας ὁ Σύλβεστρος Συρόπουλος.

Μετὰ τὴν Πόλα, πιάσαμε σ' ἓνα ἔρημο νησί πού τῶλεγαν Λέσα. Τρίτος σταθμὸς μας ἦταν πιά ἡ Κέρκυρα. Κανένας μας, ὁμως, δὲν πίστευε ὅτι θὰ φθάναμε ὡς ἐκεῖ. Γιὰ νὰ φθάσουμε, χρειάστηκε νὰ κάνομε πολλές φορές τὸ σταυρό μας. Τὸ βασιλικὸ κάτεργο, ταχύτερο ἀπὸ τὰ δικά μας, εἶχε προπορευθεῖ. Τὸ εἶχαμε χάσει καὶ τὸ βρήκαμε ξανά στὴν Κέρκυρα. Ἀλλὰ καὶ τὸν ἑαυτὸ μας ἐκεῖ τὸν ξαναβρήκαμε, ἀφοῦ νικήσαμε — τὸν νίκησαν ὄχι μόνο τὰ καράβια, ἀλλὰ καὶ οἱ καρδιές μας — τὸ φοβερὸ κλύδωνα πού μᾶς φάνηκε πὼς ἦταν τὸ τέλος τοῦ κόσμου. Πολλές φορές στὴ ζωὴ μας ἔχουμε τὸ αἶσθημα ὅτι φθάνει τὸ τέλος τοῦ κόσμου. Κ' ἡ ματαιοδοξία μας εἶναι τέτοια πού, ὅταν περνάει ἡ κρίσιμη ὥρα, λέμε στὸν ἑαυτὸ μας ὅτι τὸ ἀποτρέψαμε ἡμεῖς τὸ τέλος τοῦ κόσμου ἢ ὅτι ὁ ἴδιος, ἔστω, ὁ Θεὸς ἀποφάσισε γιὰ χάρη μας νὰ τὸ ἀποτρέψει.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι — νομίζω ὅτι τώρα τὴν ἔχω κάπως πλησιάσει — ὅτι ἡ κάθε στιγμή στὴ ζωὴ μας εἶναι τὸ τέλος τοῦ κόσμου. Καὶ δὲν τὸ βλέπουμε τὸ τέλος, γιατί ἀπλούστατα νομίζουμε ὅτι παρατείνεται. Ὑστερ' ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου, ἀπὸ τὴ Γένεση, ἦρθε

ἀμέσως, δίχως ἐνδιάμεσο σταθμό, τὸ τέλος. Καὶ τὸν ἄμεσο ἐρχομὸ τοῦ τέλους τὸν προκάλεσε τὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα, ἡ παράνομη γνώση, ἡ κάθε γνώση. Ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου, χωρὶς τὴν ἔνοχη γνώση, θὰ παρατεινόταν στὴν αἰωνιότητα. Μὲ τὴ γνώση ποὺ ἦταν καὶ εἶναι τὸ μέγα ἀμάρτημά μας παρατείνεται ἀπλούστατα σ τὸ χρόνον — δηλαδή σὲ μιὰν ἀπατηλὴ πραγματικότητα, ἴσως ἀνύπαρκτη — τὸ συντελεσμένο τέλος τοῦ κόσμου. Ἐν ὁ αὐτοκράτωρ Μάρκος Αὐρήλιος ποὺ δὲν ἦταν Χριστιανὸς ἔλεγε: «τοῦτο ἔχει ἡ τελειότης τοῦ ἡθους τὸ πᾶσαν ἡμέραν ὡς τελευταίαν διεξάγειν», ἐμεῖς οἱ Χριστιανοὶ πρέπει νὰ προχωροῦμε πρὸς τὸν πᾶσαν καὶ νὰ λέμε ὅτι τὴν κάθε ἡμέρα μας πρέπει νὰ τὴ ζοῦμε ὡς τὴν τελευταία τοῦ κόσμου.

2

Στὴν Κέρκυρα ἤδη καταλάβαμε ὅλοι ὅτι ἡ ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν εἶχε πραγματοποιηθεῖ μόνον ἐπάνω σὲ μιὰ μεμβράνη. Οἱ Λατῖνοι μᾶς ὑποδέχθηκαν μὲ ἱκανοποίηση. Οἱ δικοὶ μας, ὅμως, ἀνοιξαν — ὅταν μᾶς ἀντίκρυσαν — κάτι μάτια τόσο ἀνήσυχτα, καὶ ἄρχισαν νὰ μᾶς θέτουν τέτοια ἐρωτήματα, ὥστε ντραπήκαμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι νὰ τοὺς ποῦμε ὅτι ἀπὸ δῶ κ' ἐμπρὸς θάπρεπε νὰ μνημονεύουν πρῶτον τὸν Πάπα καὶ νὰ προσθέτουν στὸ Πιστεύω τους τὶς λέξεις «καὶ τοῦ Υἱοῦ». Πῶς νὰ τοὺς λέγαμε τὸ χειρότερο ἀπ' ὅλα (τὸ χειρότερο γιὰ τὴ δική τους ἀπλή καὶ ἀγαθὴ σκέψη), ὅτι ἡ Θεία Κοινωνία θάπρεπε νὰ γίνεται, ἀπὸ δῶ κ' ἐμπρὸς, μὲ ἄζυμον ἄρτο;

Δὲν τοὺς εἶπαμε, ἀπλούστατα, τίποτε. Ἀκόμα καὶ οἱ φανατικοὶ ἐνωτικοὶ ἀναγκάστηκαν, ἀπαντώντας στὶς ἐρωτήσεις τους, νὰ ποῦν ὅτι τὰ πάντα θὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ γίνονται ὅπως γίνονταν ὡς τότε, καὶ ὅτι τίποτε δὲ θ' ἄλλαζε.

Στὴ Μεθώνη, ὅμως, τὰ πράγματα ἐγίναν δυσκολώτερα. Ἐκεῖ τὰ πνεύματα ἦταν πολὺ ταραγμένα. Ὅσοι ἦταν ἀφοσιωμένοι στὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία δὲν ἀρκέστηκαν νὰ θέσουν ἐρωτήματα. Στὴ Μεθώνη καταλάβαμε ὅτι ἔρχεται ἡ θύελλα. «Ὁνείδιζον οὖν ἡμᾶς, ὅσοι ἐκ τῶν Μεθωναίων ζηλωταὶ τῆς ἡμετέρας δόξης ἐτύγχανον», γράφει ὁ Σύλβεστρος Συρόπουλος. Ὁ αὐτοκράτωρ «ἐξελθὼν ἀπὸ τῆς ἑφίππου». Εἶδε ἴσως τ' ἀδέρφια του — τὸν Θεόδωρο καὶ τὸν Θωμᾶ — καί, ὅταν γύρισε, μπῆκε στὸ βασιλικὸ πλοῖο κ' ἔφυγε. Ἐμεῖς, ὅμως, τραβήξαμε πολλὰ. Ἡ κατακραυγὴ καὶ ἡ περιφρόνηση ποὺ μᾶς ἐπιφυλάχθηκε ἦταν ἀνυπόφορη. Ὁ Ἡρακλείας Ἀντωνίου πού, ἄλλωστε, τὴν τελευταία μονάχα στιγμὴ ἀποφάσισε νὰ ὑπογράψει τὸν «Ἐνωτικὸν Ὅρον», ἄρχισε ἀμέσως ν' ἀποκηρύσσει τὴν ὑπογραφή του. Γενναιότητα, στὴν περίστασι αὐτῇ, ἔδει-

ξαν σχεδόν μόνον ὁ Νικαίας Βησσαρίων καὶ ὁ Μυτιλήνης Δωροθέος. Αὐτούς, ὅμως, τοὺς ὀνόμαζαν οἱ «ζηλωταὶ τῆς ἡμετέρας δόξης» πουλημένους. Δὲν ἐτόλμησε, βέβαια, κανένας νὰ τὸ πεῖ μπροστά στὸν Βησσαρίωνα, ἀλλὰ ὁ ψίθυρος ἦταν φοβερός καὶ εἶχε φθάσει καὶ στ' αὐτιά του. Οἱ ἴδιοι οἱ ἀρχιερεῖς ποὺ εἶχαν ὑπογράψει τὴν ἔνωση, προσπαθώντας ν' ἀπαλλάξουν τὸν ἑαυτό τους ἀπὸ τὴν εὐθύνη, ἔσπευσαν νὰ πληροφορήσουν τοὺς «Μεθωναίους ζηλωτὰς τῆς ἡμετέρας δόξης» ὅτι τόσο ἔνοχη καὶ ταπεινὴ στὰ ἑλατήρια ἦταν ἡ πρωτοβουλία τοῦ Βησσαρίωνος καὶ τοῦ Μυτιλήνης Δωροθέου, ὥστε ὁ Πάπας — ὅταν φθάσαμε στὴ Βενετία, ἐπιστρέφοντας στὴν πατρίδα — ἔστειλε στὸν καθένα τους ἀπὸ τριακόσια φλωρίνια, καὶ ὅτι στὸν Βησσαρίωνα μάλιστα ὑποσχέθηκε ἑξακόσια τὸ χρόνο, ἂν ἀποφάσιζε νὰ γυρίσει στὴν Ἰταλία καὶ νὰ ἐγκατασταθεῖ κοντά του. Καὶ ἦταν, βέβαια, γεγονός ὅτι ὁ Πάπας ξεχώρισε τοὺς δύο — καὶ ἰδιαίτερα τὸν Βησσαρίωνα — καὶ τοὺς ἔστειλε τὰ φλωρίνια, συνοδεύοντάς τα μὲ δύο ἐπιστολὲς συγχαρητήριες.

3

Στὴ Μεθώνη δὲν ἔμεινα ἐγὼ παρά μόνο λίγες μέρες. Ἡ ψυχικὴ μου διάθεση ἦταν τέτοια ποὺ ἀποφάσισα νὰ μὴ συνεχίσω τὸ ταξίδι πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ νὰ ἐπιστρέψω στὸν Μυστρά. Ἔτσι, χῶρισα ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα γιὰ πάντα, κι' ἀκολούθησα τὸν Πλήθωνα.

Ὁ Βησσαρίων δὲν παρεξήγησε τὴν ἀπόφασή μου. Βεβαιώθηκε — ὅπως ἦταν ὁ ἴδιος εἰλικρινής, ἔτσι ἤξερε καὶ ποιὸς ἄλλος εἶναι εἰλικρινής — ὅτι ἡ ἀπόφασή μου δὲν εἶχε καμμιά σχέση μὲ τὴ συμβολὴ του στὴν ἔνωση, καὶ μὲ τὴ φοβερὴ ἀτμόσφαιρα ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ γύρω του. Τοῦ εἶπα — κι' αὐτὸ τοῦ ἦταν ἀρκετὸ — ὅτι εἶχα ἀνάγκη ν' ἀποσυρθῶ στὸν Μυστρά, νὰ ἐπιστρέψω στὸν ἑαυτό μου καὶ νὰ μείνω ὀριστικὰ στὴ γῆ τοῦ Μορηᾶ, στὴν ἐστία τῆς ψυχῆς μου. Ὑστερ' ἀπὸ τοὺς τεράστιους ναοὺς ποὺ εἶδα καὶ θαύμασα στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴν Ἰταλία, εἶχα ἀνάγκη νὰ γυρίσω στὶς μικρὲς ἐκκλησιές, σ' ἐκεῖνες ποὺ ἀρκοῦν γιὰ νὰ χωρέσουν τὴ μικρὴ καὶ ταπεινὴ ψυχὴ μου.

Δυὸ - τρεῖς μῆνες μετὰ τὴν ἐπιστροφή μου στὸν Μυστρά, πληροφορήθηκα τὰ καθέκαστα τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ αὐτακράτορος στὴν Κωνσταντινούπολη, καθὼς καὶ τὴν ὑποδοχὴ ποὺ ἔκαμε ὁ λαὸς στοὺς ἱεράρχες μας. Ἀργότερα, διάβασα κ' ἓνα ἀντίγραφο ἀπὸ τὰ σχετικὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Συρόπουλου, καὶ ὅταν (στὸ φοβερὸ ἔτος 1453) ἔφθασα στὴ Λέσβο καὶ γνώρισα τὸν Δούκα, μοῦ διηγήθηκε κι' αὐτὸς κάμποσες χαρακτηριστικὲς λεπτομέρειες.

Τὸ ταξίδι ἀπὸ τὴ Βενετία ὡς τὴν Κωνσταντινούπολη ἔπιασε

περίπου τρισήμισυ μήνες. Ἡ βασιλικὴ τριήρης καὶ τὰ βενετικὰ κάτεργα, ἀφοῦ ἔκαμαν τὸ γύρο τῆς Πελοποννήσου, ἀντιμετώπισαν μιὰ νέα φοβερὴ θύελλα. Ὁ Σύλβεστρος Συρόπουλος γράφει : «Μεσοῦσης δὲ ἤδη τῆς νυκτὸς σφοδρὸς ἐγείρεται ἄνεμος καὶ κλύδων μέγας, καὶ σκότος πολὺ, καὶ βιαία φορὰ τῶν νηῶν, καὶ πάλιν ἐκινδυνεύσαμεν. Ἦδη δὲ διαυγαζούσης τῆς ἡμέρας εὐρέθημεν παρ' ἐλπίδα εἰς τοὺς περὶ τὰς Ἀθήνας ἰσταμένους κίονας, τὰς παρὰ τοῖς ἐκεῖσε ὀνομαζομένας κολώνας. Αἱ δὲ καὶ ὠράθησαν ἡμῖν, ὡς πάντων ἀγαθῶν ἀγγελοὶ». (Ὅταν διάβασα τὶς λέξεις αὐτές, εἶπα ὅτι εἶχα δίκιο κάποτε θεωρώντας τὸν κόσμον στηριγμένον σὲ ἀττικούς κίονες). « Ἀρξαμένης δὲ τῆς ἡμέρας, καὶ τὸ πνεῦμα πράως ἐφέρετο, καὶ ἡ θάλασσα γαλήνην ἤγε, καὶ ἡμέρως ἡμᾶς παρέπεμπε, καὶ διὰ δύο ἡμερῶν ἐφθάσαμεν εἰς Εὐβοίαν, οὐ καὶ ὄμβροι καὶ ἄνεμοι βίαιοι κατέλαβον ἡμᾶς, καὶ ἰστάμεθα εὐφορον καιρὸν ἐκδεχόμενοι... Οἱ δὲ ἐν τῇ νήσῳ ἡμέτεροι ἱερεῖς λυπούμενοι σφόδρα πρὸς ἡμᾶς ἔλεγον μέγα κακὸν εἰργάσασθε εἰς ἡμᾶς... Ἡμεῖς δὲ ἀναχθέντες» (ὅταν πιά διορθώθηκε ὁ καιρὸς) «ἐπλέομεν, Σκίαθόν τε παραμείψαντες, καὶ Σκῦρον καὶ Σκόπελον». Σ' ἓνα ἀπὸ τὰ νησιὰ — στὴ Λῆμνο — πληροφορήθηκα τὸ τραγικὸ γεγονός ὅτι ἡ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος, ἡ ὠραιότατη δέσποινα κυρία Μαρία (ἡ ἄλλοτε Κομνηνὴ), εἶχε πεθάνει ἀπὸ τὴν 17 Δεκεμβρίου. Ὅλοι, γύρω ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ἀποφάσισαν νὰ τοῦ τὸ κρύψουν. Δὲν ἤθελαν νὰ τὸν στενοχωρήσουν πρὶν φθάσει στὴν Κωνσταντινούπολη. Πρόλαβαν, μάλιστα, νὰ εἰδοποιήσουν καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο ποὺ ἀναπλήρωνε τὸν αὐτοκράτορα στὴν ἀπουσία του νὰ μὴ δοθεῖ πένθιμος τόνος οὔτε στὴν ὑποδοχὴ. Τὸ θεωροῦσαν, ἴσως, καὶ γρουσουζιά — ὕστερ' ἀπὸ μιὰ τόσο μεγάλη ἀπουσία τοῦ αὐτοκράτορος — νὰ τὸν ὑποδεχθοῦν πένθιμα. Ὅταν ἡ βασιλικὴ τριήρης, συνοδευμένη κι' ἀπὸ τ' ἄλλα πλοῖα, περνοῦσε μπροστὰ στὴν Καλλιόπολη, ἔστειλε ὁ Τοῦρκος διοικητὴς ἓνα ἀνθρωπὸ του γιὰ νὰ προσκαλέσει τὸν αὐτοκράτορα ν' ἀναπαυθεῖ στὸ κάστρο καὶ στὸν τόπο τοῦ σουλτάνου Μουράτ. Ὁ αὐτοκράτωρ «ἔστειλεν αὐτῷ δῶρον μαστραπᾶν ἀργυροῦν μετὰ τοῦ Λάσκαρι τοῦ Μάμαλη». «Ἐκτοτε οὖν δευτεραῖοι πρὸς ἐσπέραν παρεπλέομεν τὸ προαστεῖον τῆς πόλεως τὸν Θεολόγον, ἔνθα ἡ κεφαλὴ τῆς πόλεως ὁ Ἀσάν κῦρος Παῦλος μετ' ὀλίγων πάνυ ἐλθὼν προσεκύνησε τὸν βασιλέα. Καὶ περὶ δευτέραν ὥραν τῆς νυκτὸς, κατελάβομεν τὴν χρυσεῖαν πύλην, καὶ ἔστημεν εἰς τὴν λεγομένην ἐξάρθησιν. Οὐ ἦλθον πολλοὶ τῶν ἀρχόντων καὶ προσεκύνησαν τὸν βασιλέα. Τῇ δ' ἐπιούσῃ ἦτις ἦν α' τοῦ Φεβρουαρίου (1440)... ἅμα πρῶτῃ ἦλθεν ὁ δεσπότης κῦρος Κωνσταντῖνος μετὰ κατέργου εἰς ὑπαντὴν τοῦ βασιλέως,

καὶ ἕτεροι πολλοὶ τῶν ἀρχόντων, καὶ τῶν Γενουιτῶν καὶ τῶν Βενετῶν. Καὶ ἐπεὶ οὐκ ἔδοξε καλὸν τοῖς πρότερον βουλευσαμένοις, ἵνα εἴπωσι τῷ βασιλεῖ περὶ τοῦ θανάτου τῆς δεσποίνης, διὰ τοῦτο οὐδὲ τότε ἔδειξάν τι λυπηρὸν, ὅθεν καὶ προπέμποντες καὶ δορυφοροῦντες μετὰ κρότων καὶ σαλπίγγων καὶ παιάνων ἀπέσωσαν αὐτὸν εἰς τὸν αἰγιαλὸν τοῦ Κυνηγοῦ».

Πολλὰ γράφει κι' ὁ Σύλβεστρος Συρόπουλος καὶ γιὰ ὅσα ἐπακολούθησαν, προπάντων γιὰ τὴν ἄμεση καὶ βίαιη ἀντίδραση τοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τὴν ἔνωση. Μὲ τὸν πιὸ χαρακτηριστικὸ, ὅμως, τρόπο μοῦ διηγήθηκε, στὴ Λέσβο, τὴν ἀντίδραση αὐτῆ ὁ Δούκας : «Ἐλθόντες δὲ» (ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ὅλοι ὅσοι εἶχαν πάει στὴν Ἰταλία) «εὔρον τὴν δέσποιναν Κυραμαρίαν τεθηκυῖαν τοῦ βασιλέως Ἰωάννου... Ὁ δὲ βασιλεὺς πέμπει πρέσβεις πρὸς τὸν Μουράτ δεικνύων εὐγνωμοσύνην καὶ ἀκραιφνῆ φιλίαν εἰς αὐτόν. Ἦν προκατειλημμένος ὁ λογισμὸς αὐτοῦ» (τοῦ Μουράτ) «ὡς διαβὰς ἐν Φραγκίᾳ ὁ βασιλεὺς ἐποίησεν ὁμόνοιαν σὺν τοῖς Φράγκοις καὶ ἐγεγόνει Φράγκος, καὶ μέλλουσι στρατεῦσαι κατὰ τοῦ Μουράτ ἀπὸ γῆς καὶ θαλάσσης τοῦ ἐξᾶραι αὐτόν ἐκ τῆς δύσεως. Οἱ δὲ πρέσβεις ἀναγγεῖλαντες αὐτῷ καὶ παραστήσαντες ὅτι περὶ τῶν ὧν ἠκούσθησαν ῥημάτων οὐκ ἐπέρασεν ὁ βασιλεὺς ἐν Ἰταλίᾳ, ἀλλὰ περὶ διαφορᾶς δογμάτων τῆς αὐτῶν πίστεως, ἰλαρώθη τῇ γνώμῃ. Οἱ δὲ ἀρχιερεῖς εὐθέως ἀπὸ τῶν τριήρεων ἀποβάντες, καὶ οἱ τῆς Κωνσταντινου κατὰ τὸ σῦνηθες ἠσπάζοντο αὐτούς, ἐρωτῶντες : 'πῶς τὰ ὑμέτερα; πῶς τὰ τῆς συνόδου; εἰ ἄρα ἐτύχομεν τὴν νικῶσαν;' Οἱ δὲ ἀπεκρίνοντο : 'πεπράκαμεν τὴν πίστιν ἡμῶν, ἀντηλλάξαμεν τῇ ἀσεβείᾳ τὴν εὐσέβειαν, προδόντες τὴν καθαρὰν θυσίαν ἀζυμίται γεγόναμεν.' Ταῦτα καὶ ἄλλα αἰσχρότερα καὶ ῥερυπασμένα λόγια. Καὶ ταῦτα τίνες; Οἱ ὑπογράψαντες ἐν τῷ ὄρω, ὁ Ἡρακλείας Ἀντώνιος καὶ οἱ πάντες. Εἰ γὰρ τις πρὸς αὐτούς ἤρετο : 'καὶ διὰ τί ὑπεγράφετε' ; — ἔλεγον : 'φοβούμενοι τοὺς Φράγκους'. Καὶ πάλιν ἐρωτῶντες αὐτούς εἰ ἐβασάνισαν οἱ Φράγκοι τινὰ, εἰ ἐμαστίγωσαν, εἰ εἰς φυλακὴν ἔβαλον, 'οὐχί'. 'Ἀλλὰ πῶς' ; 'Ἡ δεξιὰ αὐτῆ ὑπέγραψεν', ἔλεγον, 'κοπήτω ἢ γλῶττα ὠμολόγησεν, ἐκριζούσθω'. Οὐκ ἄλλο εἶχον τί λέγειν : καὶ γὰρ ἦσαν τινες τῶν ἀρχιερέων ἐν τῷ ὑπογράφειν λέγοντες : 'οὐχ ὑπογράφομεν, ἐὰν μὴ τὸ ἱκανὸν ἡμῖν τῆς προσόδου παράσχητε.' Οἱ δέ» (Λατῖνοι) «ἔδιδον, καὶ ἐβάπτετο κάλαμος. Ὑπὲρ ἀριθμὸν γὰρ ἦσαν τὰ δαπανηθέντα εἰς αὐτούς νομίσματα καὶ τὰ ἐν χερσὶ μετρηθέντα ἐκάστῳ τῶν πατέρων. Εἶτα μεταμεληθέντες οὐδὲ τὰ ἀργύρια μετέστρεψαν. Πρὸς τὴν φωνὴν οὖν αὐτῶν ὅτι τὴν πίστιν αὐτῶν πέπρακαν, καὶ ἐπέκεινα τοῦ Ἰούδα ἡμαρτον τοῦ στρέψαντος τὰ ἀργύρια».

Προσπάθησα νὰ πείσω τὸν Δούκα ὅτι ἦταν ἄδικος. Τοῦ εἶπα ὅτι ὄχι μόνο δὲν ἦταν «ὑπὲρ ἀριθμὸν...τὰ δαπανηθέντα εἰς αὐτούς» (τοὺς ἱεράρχες μας) «νομίσματα», ἀλλὰ ὅτι δὲν εἶχαν πολλές φορές τὰ μέσα γιὰ ν' ἀγοράσουν οὔτε τὸν ἐπιούσιον ἄρτο τους. Τοῦ εἶπα ὅτι ὄχι μόνον ὁ Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός — αὐτὸν τὸν ξεχώριζε κι' ὁ Δούκας, καὶ τῆ μνήμη του τὴν τιμοῦσε βαθύτατα —, ἀλλὰ καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἀδιάφορο ἂν ἀκολούθησαν ἀντίθετο δρόμο, ἔκαμαν ὅ,τι ἔκαμαν μὲ πρόθεση ἀγαθὴ, καὶ ὅτι προπάντων ὁ Βησσαρίων πρέπει νὰ κριθεῖ μὲ τὰ ἐπιεικέστερα μέτρα. Μάταιος, ὅμως, ἦταν ὁ κόπος μου. Δὲ μπόρεσα νὰ πείσω τὸν Δούκα ὅτι ἦταν ἄδικος ἢ ἔστω ὑπερβολικός.

4

Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης, ἀφοῦ ἀποτραβήχτηκε λίγον καιρὸ καὶ ἀφιερώθηκε στὸ πένθος του, προσπάθησε νὰ τηρήσει τὸ λόγο του καὶ νὰ τιμήσει τὴν ὑπογραφή του, μένοντας προσηλωμένος στὸν Ἐνωτικὸν Ὅρο. Ὡστόσο, ἡ προσπάθεια ποὺ ἔκαμε ἦταν ἄτονη καὶ ἄψυχη. Ἦταν καὶ φυσιολογικὰ κουρασμένος, ἀλλὰ καὶ βεβαιώθηκε, ὅπως φαίνεται, ὅτι θάταν μάταιο νὰ μιμηθεῖ τὸν προπάτορά του Μιχαήλ, τὸν πρῶτο Παλαιολόγο ποὺ ἀνέβηκε στὸ βασιλικὸ θρόνο. Ἔτσι, ὄχι μόνο δὲν ἔλαβε μέτρα σκληρά, ἀλλὰ δέχθηκε ὁ ἴδιος μειώσεις χωρὶς ν' ἀντιδράσει μὲ τὴν ἐπιβολὴ κυρώσεων. Ὁ Ἡρακλείας Ἀντώνιος, ποὺ φώναζε κ' ἐμπρὸς του ὅτι δέχεται νὰ τοῦ κοπεῖ ἡ δεξιὰ «ἢ ὑπογράψασα», ἀρνήθηκε μὲ τὸν πιὸ ἰταμὸ τρόπο νὰ διαδεχθεῖ τὸν Ἰωσήφ στὸ πατριαρχικὸ ἀξίωμα κι' ὁ αὐτοκράτωρ τὸ κατάπιε. Μετὰ τὴν ἀρνηση καὶ τοῦ Τραπεζοῦντος Δωροθέου — οἱ πρῶτες προτάσεις τοῦ αὐτοκράτορος ἔγιναν σ' ἐκείνους ποὺ ἦταν ἀνθενωτικοὶ καὶ πού, ἂν κολακεύονταν καὶ ἀποφάσιζαν νὰ τὸν βοηθήσουν, θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ ἐπιβάλουν τὴν ἔνωση — στράφηκε ὁ αὐτοκράτωρ στὸν Κυζίκου Μητροφάνη πού, μολονότι ἀνθενωτικὸς ἄλλοτε κι' αὐτὸς ἢ ἔστω ἀμφίρροπος, εἶχε δηλώσει ὅτι, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἔβαλε τὴν ὑπογραφή του στὸν Ἐνωτικὸν Ὅρο, ἡ ἀντίδραση δὲν πρόκειται νὰ τὸν πτοήσει καὶ θεωρεῖ τίμιο νὰ μείνει πιστὸς στὴν ὑπογραφή του. Ὁ Μητροφάνης — ὁ «Μητροφόνος», ὅπως τὸν εἶπαν ἀργότερα οἱ ἀνθενωτικοὶ — ἔγινε πατριάρχης τὴν ἀνοιξη τοῦ ἔτους 1440.

Ἄν καὶ γέρος πιὰ καὶ κουρασμένος, προσπάθησε ὁ Μητροφάνης νὰ ἐπιβάλει σ' ὅλους νὰ μνημονεύουν τ' ὄνομα τοῦ Πάπα καὶ νὰ συμμορφωθοῦν μὲ τὸν Ἐνωτικὸν Ὅρο. Δὲν πρόλαβε, ὅμως, ὁ νέος πατριάρχης ν' ἀρχίσει τὴν ἐπίθεση, καὶ ὁ ἀπτόητος Μάρκος ὁ Εὐγενικός, μεταβάλλοντάς τὸν ἐαυτοῦ — τὸν παλαιὸν ἱερομόναχο, τὸν ἀποτραβηγμένο ἀπὸ τὴν ἀγορὰ — σὲ δημεγέρτη,

κατάφερε νὰ ἐξαπολύσει ἀμέσως μιὰν ἀντεπίθεση — «φευκτέον αὐτούς», ἐφώναζε, «ὡς φεύγει τις ἀπὸ ὄφους... Φεύγετε αὐτούς, ἀδελφοί, καὶ τὴν πρὸς αὐτούς κοινωνίαν» — ποὺ ἔφερε σὲ δύσκολη θέση τὸν πατριάρχη καὶ τὸν αὐτοκράτορα καὶ ποὺ ἔκαμε φανατικούς ἕως χθὲς ἑνωτικούς, τὸν Γεώργιο Σχολάριο καὶ τὸν Γεώργιο Ἀμιρούτζη, νὰ συνταχθοῦν μαζί του, πηδώντας ἀπὸ τὸ ἓνα ἄκρο στὸ ἄλλο.

Ἄν ὁ Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός, στὶς μαχητικὲς ἐγκυκλίους του, ἔκανε ὑπαινιγμούς — βαρεῖς ἔστω, ἀλλὰ μονάχα ὑπαινιγμούς — κατὰ τοῦ Βησσαρίωνος πού, κλεισμένος στὴ μονὴ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Πανεπόπτου, ἀναζητοῦσε στὰ γραπτὰ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ ἄλλων Πατέρων ἐπιχειρήματα γιὰ τὴ στήριξη τῶν γνωμῶν του, ὁ Γεώργιος Ἀμιρούτζης, ὁ συμπολίτης του ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα καὶ παιδικὸς του φίλος, τὸν ὀνόμαζε «ἐπίβουλον» καὶ «συκοφάντην».

Σήμερα λέω — ἐγὼ ὁ ἀφοσιωμένος στὴ δική μας Ἐκκλησία — ὅτι ἡ ἀνθενωτικὴ παράταξη δὲν εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ τὴ συμπαράσταση ἀνδρῶν πού, σὰν τὸν δεσπότη Δημήτριο Παλαιολόγο ἢ τὸν σοφὸ Γεώργιο Ἀμιρούτζη, πρόδωσαν — μὲ τὴν ἴδια εὐκολία ποὺ ἔβριζαν τὸν Βησσαρίωνα — τὸ ἴδιο τὸ Γένος τους, τὸ Ἑλληνικό. Ἄν ὁ Βησσαρίων ἐγίνε ἀποστάτης τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας — κ' ἐγίνε, ὅταν κι' ὁ αὐτοκράτωρ, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Γένους, ἀποφάσισε τὴν ἔνωση —, ὁ δεσπότης Δημήτριος Παλαιολόγος καὶ ὁ Γεώργιος Ἀμιρούτζης ἐγίναν ἀποστάτες τοῦ Γένους καὶ τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου γενικά. Κ' ἡ ἀποστασία τους ὀλοκληρώθηκε, ὅταν ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος εἶχε πέσει στὶς ἐπάλξεις τῆς Βασιλεύουσας, συμπολεμώντας μὲ τὸν Ρωσίας Ἰσίδωρο, τὸν καρδινάλιο τοῦ Πάπα.

5

Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1442 ἔφθασε στὸν Μυστρά ἡ εἶδηση ὅτι ὁ Βησσαρίων εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ πήγαινε νὰ ἐγκατασταθεῖ ὀριστικὰ στὴν Ἰταλία, πλάϊ στὸν Πάπα. Ἐνῶ ταξιδεύαμε ἀκόμα ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ὁ Πάπας Εὐγένιος — τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1439 — εἶχε ἀνυψώσει τὸν Βησσαρίωνα καὶ τὸν Ρωσίας Ἰσίδωρο στὸ ἀξίωμα τοῦ καρδινάλιου. Ὁ Ἰσίδωρος ποὺ καὶ τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1437, ὅταν τοποθετήθηκε ἀπὸ τὸν πατριάρχη στὴ Μόσχα, ἦταν στὸ βᾶθος ἀνεπιθύμητος (οἱ Ρῶσοι εἶχαν ὑποδείξει, τότε, στὸν πατριάρχη ἓναν συμπατριώτη τους), βρέθηκε — ἐπιτρέφοντας, μετὰ τὴν ἔνωση, στὴ Ρωσία — μπροστὰ σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση ποὺ ἡ μόνη ὁδὸς σωτηρίας (ἀφοῦ τὸν ἔριξε στὴ φυλακὴ ὁ Μέγας Δοῦξ Βασίλειος ὁ δεῦτερος) ἦταν γι'

αὐτὸν ἢ φυγή. Ὁ Βησσαρίων δὲν ἐδραπέτευσε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως ὁ Ἰσίδωρος ἀπὸ τὴ Ρωσία. Δὲν ἐκινδύνευσε ἡ ζωὴ του· ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης καὶ ὁ ἰσχυρὸς Πρωτοσύγγελος Γρηγόριος Μάμμης ἢ Μελισσηνός, ὁ «πνευματικός», πού σὲ λίγο θὰ διαδεχόταν τὸν Μητροφάνη στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, ἦταν ἐγκάρδιοι φίλοι του, ὅπως ἄλλωστε κι' ὁ δεσπότης Κωνσταντῖνος. Γιατί, λοιπόν, ἔφυγε ὁ Βησσαρίων; Γιατί δὲν ἔμεινε στὴ Βασιλεύουσα, τὴν κυκλωμένη ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς, καὶ προτίμησε νὰ πάει στὴν Ἰταλία ὅπου τὸν περίμεναν μονάχα τιμὲς καὶ κανένας κίνδυνος; Γιατί δὲν ἐξακολούθησε, πλάϊ στὸν αὐτοκράτορα πού εἶχε τόση ἀνάγκη ἀπὸ τὴν παρουσία του, τὸν ἀχάριστο ἀγῶνα γιὰ τὴν ἔνωση, ἕναν ἀγῶνα πού, ὅσο πιὸ ἀχάριστος εἶναι, τόσο περισσότερο πρέπει νὰ τραβάει τὸν ἀληθινὸν ἀγωνιστή;

Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ βασάνισαν πολὺ τὴ σκέψη μου — καὶ τὴν καρδιά μου — τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1441, ὅταν ἔφθασε στὸν Μυστρά ἡ εἶδηση ὅτι ὁ Βησσαρίων ταξιδεύει πρὸς τὴν Ἰταλία, διαλέγοντάς τὴν ὡς ὀριστικὸ πιά τόπο διαμονῆς του. Εἶχαν περάσει δέκα ὀλόκληρα χρόνια ἀπὸ τὴν ἡμέρα πού, φθάνοντας στὸν Μυστρά, εἶχα γνωρίσει ἐκεῖ τὸν ἱερομόναχο Βησσαρίωνα καὶ εἶχα βρεῖ πλάϊ του ἕνα μεγάλο στήριγμα. Τότε ἦμασταν κ' οἱ δυὸ ἀρκετὰ νέοι· ὡστόσο, ἐκεῖνος ἦταν ἤδη σοφὸς καὶ ἀπόλυτα σχηματισμένος στὸ χαρακτήρα καὶ στὴ σκέψη, ἐνῶ ἐγὼ δὲν ἦμουν ἀκόμα τίποτε (ὅπως, ἄλλωστε, ἐξακολουθῶ καὶ σήμερα νὰ μὴν εἶμαι σχεδὸν τίποτε). Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1441 δὲν εἶχαμε, βέβαια, συμπληρώσει — οὔτ' ἐκεῖνος, οὔτ' ἐγὼ — τὰ σαράντα μας χρόνια, ἀλλὰ ὁ καρδινάλιος πιά Βησσαρίων εἶχε πάρει ἐπάνω του μεγάλες εὐθύνες, εἶχε ἀποκτήσει ἕνα ὄνομα πού τὸ γνῶριζαν παντοῦ, στὴν Ἰταλία καὶ σ' αὐτὴ τὴ Γερμανία (ὁ σοφὸς Νικόλαος ὁ Κουζάνος εἶχε γίνει στενὸς του φίλος), κ' ἔτσι θάπρεπε τὸ κάθε βῆμα του — προπάντων τὸ βῆμα πού θὰ τὸν ἀποξένωνε ἀπὸ τὴ γῆ τῆς πατρίδας του (δὲ λέω ἀπὸ τὸ Γένος του, γιὰ τὴν τῶρα ξέρω ὅτι ἀπὸ τὸ Γένος δὲν ἀποξενώθηκε ἡ ψυχὴ του ποτέ) — νὰ τὸ σταθμίσει πολὺ. Τὸ στάθμισε, τάχα, σ' ὅλο του τὸ βῆμα ἢ μήπως ὁ ἄλλοτε νηφάλιος καὶ αὐτοκυριαρχημένος ἱερομόναχος πῆρε μιὰν ἀπόφαση πού τὴν ὑπαγόρευσε ἡ ἀπογοήτευση; Ἐπιτρέπεται, τάχα, ν' ἀπογοητεύεσαι ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τοῦ Γένους σου καὶ ν' ἀφιερώνεσαι, φεύγοντας μακριά, στὴν ἰδέα τοῦ Γένους σου; Τώρα ξέρω θετικὰ ὅτι — καὶ σ' αὐτὴ τὴν Ἰταλία, μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα — ἀφιερώθηκε ὁ Βησσαρίων μ' ὅλη του τὴν καρδιά στὴν ἰδέα τοῦ Γένους μας. Ἀκόμα καὶ τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1441, χωρὶς νὰ ξέρω τίποτε γιὰ τὶς προθέσεις του, ἔλεγα μέσα μου ὅτι δὲ μπορεῖ παρά

νά μείνει ὁ Βησσαρίων πιστός στήν Ἑλληνική ἰδέα. Ἄρκεϊ, ὁμως, ἡ πίστη στήν ἰδέα, ὅταν ἡ πραγματικότητα βουλιάζει; Ποιό εἶναι, τάχα, τὸ σωστότερο, νά βουλιάξεις μαζί με τὴν πραγματικότητα ἢ νά ἐπιπλεύσεις μαζί με τὴν ἰδέα;

Δὲν ξέρω οὔτε κἂν σήμερα ποιὰ εἶναι ἡ ἀπάντηση ποὺ πρέπει νά δοθεῖ στὸ τέτοιο ἐρώτημα. Μέσα μου, βέβαια, προτιμῶ τοὺς μάρτυρες ἀπὸ κείνους ποὺ ἐπιζοῦν γιὰ νά συνεχίσουν, πέρ' ἀπὸ τὴν πραγματικότητα ποὺ χάθηκε, τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἰδέα. Ὡστόσο, μπορεῖ νάναί καὶ θέλημα τοῦ Θεοῦ νά ὑπάρχουν καὶ τοῦτοι κ' ἐκεῖνοι.

6

Τὶς σκέψεις αὐτές — ὅσες, δηλαδή, εἶχα ἤδη δουλέψει μέσα μου τὴν ἀνοιξη τοῦ 1441 καὶ δὲν τὶς προσθέτει στὶς παραπάνω φράσεις ὁ σημερινὸς ἐαυτός μου — δὲν τὶς εἶπα, τότε, στὸν Πλήθωνα. Τοῦ ἔθεσα, ὁμως, τὰ ἐρωτήματα ποὺ εἶχαν σκοπὸ νά βροῦν μιὰ κάποια ἐξήγηση γιὰ τὴν ξαφνικὴ ἀπόφαση τοῦ Βησσαρίωνος νά πάει νά ἐγκατασταθεῖ στήν Ἰταλία.

Ὁ Πλήθων ποὺ στή Φερράρα καὶ στή Φλωρεντία εἶχε παλέψει γιὰ ν' ἀποτρέψει τὴν ἔνωση — πράγμα ποὺ δὲν τὸν ἐμπόδισε διόλου νά συναναστραφεῖ ἔντονα τὸν Κόζιμο τῶν Μεδίκων, καὶ νά συνδεθεῖ πνευματικὰ με τοὺς Ἰταλοὺς σοφοὺς, ἀκόμα καὶ με τὸν καρδινάλιο Ἰουλιανὸ Τσεζαρίνι — ἐξακολούθησε, ὅταν ἐπιστρέψαμε στήν πατρίδα, τὸν ἀγῶνα. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά εἶχε, ἴσως, ἀρχίσει νά γράφει τὸ ἔργο του «Νόμων συγγραφή» ποὺ θεσπίζει ὡς νέα παγκόσμια θρησκεία τὴν Ἑλληνικὴ πολυθεία, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά διατύπωνε τὶς μαχητικὲς δογματικὲς διατριβές του γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ποὺ εἶχαν σκοπὸ νά διασώσουν τὴν ἀπόλυτη ἀνεξαρτησία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι, ὁ Πλήθων ἀναγκάστηκε νά ρθεῖ σὲ διαλεκτικὴ σύγκρουση καὶ προσωπικὰ με τὸν ἀγαπητό του μαθητὴ Βησσαρίωνα. Ὡστόσο, στή σύγκρουση αὐτὴ προχώρησε με βαρεῖα καρδιά. Θὰ προτιμοῦσε, ὅπως μοῦ εἶπε κάποτε, νά σιωπήσει καὶ νά μὴ χτυπήσει τὸν Βησσαρίωνα. Γιὰ χάρη του ἀποφάσισε — ὅπως τῷ γραψε ρητὰ στὸ τέλος μιᾶς μαχητικῆς διατριβῆς του ποὺ ἦταν ἀπάντηση σὲ μιὰ πρόκληση τοῦ ἴδιου τοῦ Βησσαρίωνος — νά σταματήσει τὴ συζήτηση. Ναι, ὁ Πλήθων δὲν ἔπαψε ποτὲ νά τρέφει ἐκτίμηση καὶ συμπάθεια στὸν Βησσαρίωνα. Ἔτσι, ὅταν τὸν ρώτησα κ' ἐγὼ πῶς πρέπει νά ἐξηγηθεῖ ἡ ὀριστικὴ ἀναχώρηση τοῦ κοινοῦ μας φίλου ἀπὸ τὴ γῆ τῆς πατρίδας, ἔμεινε κάμποση ὥρα βαθεῖα συλλογισμένος καί, ἀφοῦ ἀνοιξε ἐπιτέλους τὰ χεῖλη του, ἀπέφυγε νά δώσει μιὰν ἐξήγηση ποὺ θὰ ἔθιγε τὸν Βησσαρίωνα. Οὐσιαστικά, δὲν

ἔδωσε καμμιάν ἐξήγησιν. Εἶπε μερικὲς λέξεις ποὺ σήμαιναν τὴν πιὸ κολακευτικὴν γιὰ τὸν Βησσαρίωνα ὑπεκφυγὴν. Στὸ βάθος, ὁ Πλήθων εἶχε περισσότερα κοινὰ σημεῖα — πνευματικὰ καὶ ψυχικὰ — μὲ τὸν Βησσαρίωνα καὶ πολὺ λιγώτερα μὲ τὸν παλαιότερον μαθητὴν τοῦ Μάρκου τὸν Εὐγενικό. Ὡστόσο, στὶς ἀνοιχτὰς συζητήσεις ποὺ ἄρχισαν μετὰ τὴν ἐπιστροφήν μας ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν, τάχθηκε ἀνεπιφύλακτα μὲ τὸ μέρος τοῦ Μάρκου, ἐξαίροντας — καὶ μάλιστα σὲ μιὰ μαχητικὴν ἀπάντησίν του πρὸς τὸν ἴδιον τὸν Βησσαρίωνα — τὸ χαρακτήρα τοῦ Μάρκου καὶ τὴν ἡρωϊκὴν στάσιν ποὺ ἐτήρησε ὁ τελευταῖος ἐν τῇ Φλωρεντίᾳ. Μολαταῦτα ὁ Βησσαρίων, ὅταν ἔμαθε τὸ θάνατον τοῦ Πλήθωνος ἐν τῷ 1452, ἔστειλε τοὺς γιούς του τοῦ φιλοσόφου Δημήτριον καὶ Ἀνδρόνικον μιάν ἐπιστολὴν ποὺ δείχνει ὅτι δὲν παρεξήγησε ποτέ του τὴν πολεμικὴν ποὺ τοῦ ἔκαμε ὁ Πλήθων. Στὴν ἐπιστολὴν, ἀκριβῶς, αὐτὴν ὑπάρχει ἡ φράσις ἐκείνη ποὺ τὴν εἶχα ἀκούσει καὶ ἄλλοτε ἀπὸ τὰ χεῖλη τοῦ Βησσαρίωνος: «Ἐγὼ μὲν οὖν χαίρω τοιοῦτω ὠμιληκῶς ἀνδρὶ, οὐ μετὰ Πλάτωνα (ἐξηγήσθω δὲ λόγου Ἀριστοτέλους) σοφώτερον οὐκ ἔφυσεν ἢ Ἑλλάς».

7

Στὸν Μυστρά, λίγον καιρὸ μετὰ τὴν ἐπιστροφήν μας ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν, ἦρθε καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἐφέσου Μάρκου (τοῦ Ἐφεσίου, ὅπως τὸν ἔλεγε ὁ Πλήθων), ὁ Νομοφύλαξ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Ἰωάννης Εὐγενικός. Κι' αὐτὸς εἶχε συνδεθεῖ στενὰ μὲ τὸν Βησσαρίωνα, ἀλλὰ τοὺς χώρισαν οἱ δογματικὲς διαφορὰς. Ὁ Βησσαρίων καὶ ὁ Ἰωάννης Εὐγενικός εἶχαν ἄλλοτε ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει (πρὶν ἔρθῃ ὁ πρῶτος ἐν τῷ Μυστρά) τὸν ἴδιον σοφὸν δάσκαλον, τὸν Γεώργιον Χρυσοκόκκην, ἕνα ἐξαιρετὸν ἄνθρωπον ποὺ γινόταν φίλος τῶν μαθητῶν του καὶ τοὺς μάζευε ἐν τῷ σπιτί του.

Τὸν Ἰωάννην Εὐγενικό ποὺ ὡς Νομοφύλαξ εἶχε ρθεῖ κι' αὐτὸς μαζί μας ἐν τῇ Ἰταλίᾳ — κ' εἶχε, φυσικὰ, συνταχθεῖ μὲ τὸν ἀδελφόν του Μάρκον, τὸν δεσπότην Δημήτριον καὶ τοὺς φανατικὸς ἀνθενωτικὸς — δὲν τὸν εἶχα γνωρίσει καλὰ ἐν τῇ Ἰταλίᾳ. Δὲν ἔμεινε, ἀλλωστε, ἐν τῇ Φερράρᾳ παρὰ μόνον λίγους μῆνας. Τῶσκασε καὶ πῆγε ἐν τῇ Βενετίᾳ κάμποσους μῆνας πρὶν φύγομεν γιὰ τὴν Φλωρεντίαν. Δὲν κατάλαβα ποτέ μου πῶς καὶ γιὰτί ὁ Σύλβεστρος Συρόπουλος ἰσχυρίζεται ὅτι ἀπομνημονεύματά του ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης ἔστειλε ἀνθρώπους ποὺ πρόλαβαν τὸν Ἰωάννην Εὐγενικό πρὶν φθάσει ἐν τῇ Βενετίᾳ καὶ ποὺ τὸν ἔφεραν πίσω ἐν τῇ Φερράρᾳ. Ἐγὼ, τοῦλάχιστον, δὲν τὸν ξαναεἶδα ἐν τῇ Φερράρᾳ ἢ ἐν τῇ Φλωρεντίᾳ. Καὶ ὁ ἴδιος, ἀλλωστε, μοῦ διηγήθηκε, ὅταν συνδεθήκαμε ἐν τῷ Μυστρά, τίς λεπτομέρειες τῆς φυγῆς του ποὺ ἦταν ὀριστικὴ καὶ ἀνέκκλητη. Μοῦ ἔδωσε, μάλιστα, καὶ διάβασα ἕνα μακρότατον Λόγον ποὺ εἶχε

γράφει και ὅπου περιγράφονται ὅλες οἱ περιπέτειες πού πέρασε στὴν πρώτη φάση τοῦ ταξιδιοῦ του. Ὁ Ἰωάννης Εὐγενικός ἔφυγε ἀπὸ τὴ Φερράρα στὰ μέσα Σεπτεμβρίου τοῦ 1438. Στὸ Λόγο του γράφει : «Ἐνθεν τοι σὺν χαρμονῇ τε ἐξήειν, καὶ ἐπεφώνουν ἐπί τισιν ἱαμβον αἴφνης οὐκ ἐπιτηδευτόν,

Φερράρα χαῖρε τῆς ἀρᾶς φερώνυμε».

Ἀφοῦ ἔφθασε ὁ Ἰωάννης στὴ Βενετία, διαπραγματεύθηκε, μαζί μ' ἄλλους πού ἦταν μαζί του, τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἑλλάδα. Ἔτσι, ὕστερ' ἀπὸ κάμποσες μέρες, «τῆς δυστυχοῦς καὶ πικρᾶς ὀλκάδος ἐπέβημεν πεντεκέδαικά που σταδίους πρὸ τῆς Βενετίας ὀρμούσης ἐκτός». Μιὰν ὑπουλη νηνεμία τὴ διαδέχθηκε «ἐναντιώτατος... ἄνεμος καὶ περὶ τὰ μέσα που τῆς νυκτὸς σφοδρῶς ἐξαρθεὶς ἔλαθεν ἐξώσας ἡμᾶς σὺν κλύδωνι ἐγγιστα πολυχνίου τῆς κατὰ Μάρκαν ἐπαρχίας Ἀρίμινον ὀνομαζομένου». Ὑστερ' ἀπὸ κάμποσες περιπέτειες, «τῶν τε πνευμάτων αὔθις ἐναντιουμένων καὶ τῶν ἐφοδίων ἤδη σχεδὸν ἐνίοις ἐπιλειπόντων, ἔδοξε τῷ Ἀγκῶνι προσχεῖν πόλις δέ ἐστὶν ἀρχαία καὶ τῶν γε ἐν Ἰταλίᾳ καὶ τοῦ Ἀδρίου κόλπου παραλίων ἐπίσημος θέσεώς τε καὶ λιμένος καὶ ὥρας εὖ ἔχουσα καὶ ἄλλως ἀφθονος ἐν τοῖς ἀναγκαίοις πᾶσιν ἀπλῶς». Ἡ πόλις αὐτὴ εἶναι ἡ πατρίδα τοῦ μορφωμένου καὶ σοφοῦ ἐμπόρου Κυριάκου Πιτζικόλλι πού ἡ παρουσία του στὸν Μυστρά θὰ μὲ ἀπασχολήσει, ἂν μοῦ τὸ ἐπιτρέψει ὁ Θεός, παρακάτω. Ἐκεῖ ἔμεινε ὁ Ἰωάννης Εὐγενικός τρεῖς μέρες. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα, ὅμως, ἄρχισε τὸ μεγάλο κακό. Πολλοὶ ἔχουν ἀφηγηθεῖ — εἶν' ἓνα θέμα πού ἡ περιγραφή του κολακεύει ὅσους κινδύνευσαν στὸ πέλαγος καὶ σώθηκαν — θαλάσσιες περιπέτειες, φουρτοῦνες καὶ χαλασμούς. Καμμιὰ, ὡστόσο, περιγραφή (ἀπ' ὅσες γνωρίζω) δὲν εἶναι τόσο ζωντανὴ καὶ συγκλονιστικὴ ὅσο ἡ περιγραφή πού ἔκαμε στὸ Λόγο του ὁ Ἰωάννης Εὐγενικός. Ἡ περιγραφή τοῦ τραγικοῦ ταξιδιοῦ εἶν' ἐκτενέστατη. Ὁ Ἰωάννης ἀπέδωσε τὴ σωτηρία του σὲ θαῦμα. Στις 26 Ὀκτωβρίου βρέθηκε πάλι στὸν Ἀγκῶνα. Ἐκεῖ ἔμεινε πιά πολλοὺς μῆνες, κ' ἐκεῖ ἔγραψε τὸν ἀφηγηματικὸ Λόγο του πού εἶναι καὶ Λόγος εὐχαριστήριος πρὸς τὸν Θεό. Στις 11 Μαΐου τοῦ 1439 κατάφερε νὰ ἐπιβιβασθεῖ πάλι σ' ἓνα πλοῖο πού τὸν ἔφερε σῶο στὴν πατρίδα.

8

Στὴν Πελοπόννησο ἦρθε ὁ Ἰωάννης Εὐγενικός ἀναγκαστικά. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης καὶ ὁ πατριάρχης Μητροφάνης — θέλοντας ν' ἀποσυμφορήσουν κάπως τὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τοὺς ἀνθενωτικούς ἡγέτες — τὸν ὑποχρέωσαν νὰ φύγει. Καὶ ὁ ἀδελφός του, ἄλλωστε, εἶχε ἀπομακρυνθεῖ. Ὁ Ἰωάννης εἶχε μαζί του ἓνα ἀντίγραφο ἐπιστολῆς τοῦ Μάρκου πρὸς τὸν ἀγαπητό του